

OSMANLILAR'DA COĞRAFÎ TERİM OLARAK “ACEM” KELİMESİNİN MÂNÂSİ VE OSMANLI-TÜRKİSTAN BAĞLANTISINDAKİ ÖNEMİ (XV-XVIII. YÜZYILLAR)

*Yrd. Doç. Dr. Ali ARSLAN**

Coğrafi terimlerin kullanılmasında ortaya çıkan farklılıklar veya zamanla coğrafi terimlerin mana değiştirmesi dolayısıyla oluşan değişiklikler, başta tarihçiler olmak üzere bütün araştırmacıların en önemli problemlerinden biridir. Eski dönemlerde kullanılan coğrafi terimlerin ifade ettiği sınırların belirlenmesi ve tarih boyunca uğradığı değişiklikler, araştırmacılar için sonsuz faydalar temin edeceği muhakkaktır. Osmanlı, İran ve Orta Asya üzerinde araştırmalar yapanlar için önemli ve problemleri coğrafi terimlerden birisi de, Acem veya Acemistan ismidir.

Acem tabiri, Arapçada; Araba nispetle yabancı, gayr-i Arap manasındadır. Ülke olarak da İran kastedilmektedir. Acem kelimesi bu mana ile İslâmiyet öncesi Arap şairleri tarafından da kullanılmış ve İranlılar ekseriya Farisi diye anılmıştır. Araplarca, Acem kelimesi İslâmiyet döneminde ilk fetihler sırasında hususi olarak İranlılar için kullanılmış ve IX. yüzyıldan itibaren etnik ve coğrafi olarak Arap olmayan toplum ve coğrafyayı ifade etmeye başlamıştır. Daha sonraları Arapça'da Acem ismi tercihen İranlılar için kullanılmaya başlanmıştır. Buna paralel bir şekilde coğrafi olarak Acem tabiri de İran'a delalet etmeye başlamıştır. Günümüzde Acem tabiri İran'ı ifade etmektedir. Osmanlılarda, Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri için, sadece İran'ın egemenliğini ifade etmek amacıyla Acem denildiği bilinmektedir¹.

* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
1. Goldziner, "Acem", İ.A., I, İstanbul 1978, s. 117. Adnan Karaismailoğlu,
"Acem", TDV İslam Ansiklopedisi, I, İstanbul 1988, s. 321.

Türkistan ise, batıda Hazar'a kuzeyde Sibiry'a kadar uzanmakta, güneyde Horasan'ı, Herat'ı bugünkü kuzey Afganistan'ı ve doğuda bugün Çin sınırlarında bulunan Doğu Türkistan'ı içine alan bir coğrafya parçasıdır.

Arabların millet veya insan olarak Arab ile Arab olmayan, coğrafi olarak da Arab coğrafyası ile dışındaki coğrafya ayırımına, Osmanlılar coğrafi olarak Arap, Acem yanında bir de Osmanlı'nın XV. yüzyıldaki sınırlarını tarif için Diyar-ı Rum tabirini vurgulamaya başlamışlardır. Bunun en çarpıcı misali; Türkistan'dan İran'a oradan da İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'ya Fatih Sultan Mehmed takdir ettiği âlim Hocaşâde'yi nasıl bulduğunu sorması üzerine, Ali Kuşçu "*Rum'da ve Acem'de emsali yok*" cevabını vermiş, Pâdişah da "*Arab'da dahi eşi yok*" demişti². Böylece, Osmanlılar Arap diyarı yanında Anadolu kavramını yerleştirmiştir. Ancak Araplardan tevarüs eden bir anlayışla İran ve ilerisi için Acem kavramını kullanmaya devam etmiştir.

Osmanlılarda XV-XVII. yüzyıllarda, Acemistan, Bilâd-ı Acem veya Vilâyet-i Acem tabirlerinden kask edilen coğrafi mekan ise sadece bugünkü İran'ı değil Horasan'ı ve bütün Türkistan'ı da içine almaktadır³. Nitekim XV. asır Osmanlı tarihçilerinden Aşıkpaşazade, Semerkand'da müderrislik ve Uluğ Bey'in hocalığını yapan ve bir ara Semerkand Rasathanesi'ni de yöneten Kadızade-i Rumi için "*Vilâyet-i Acem'de Kadızade-i Rumi demekle mişhur olur durur*"⁴ ifadesini kullanmaktadır.

XV. asır ortalarına kadarki Osmanlı âlimleri hakkında en geniş bilgileri veren **Şekaik-i Numaniye** müellifi Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968=1560/61) Kadızade-i Rumi'nin Bursa'dan tahsilini ikmal için Horasan ve oradan da Maverâünnehr'e geçtiğini kaydederken onun, "*Bilâd-ı Acem'de Vilâyet-i Horasan'ın ulemâsından ve Maverâünnehr'de ta'lim*" ettiğini belirtmişti⁵. Taşköprülü-zade,

2. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983, s. 651-654.

3. Coğrafi olarak Türkistan'ın Acem coğrafyası içerisinde olduğuna dair bir bilgiye lügatlerde rastlayamadık. Bu hususta aşağıda adı geçen lügatlerin Ücem maddelerine bkz; Şemseddin Sami, *Kamusul-A'lem*, IV. cild, İstanbul 1311.; Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1317; Mehmet Salahi, *Kamus-ı Osmanî*, İstanbul 1313; Ali Seydi (Melkon ile birlikte), *Seci ve Kafiye Lügati*, İstanbul 1323; İbrahim Alaattin Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul; James W. Redhause, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1978.

4. Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, "Aşık Paşa-zade Tarihi", İstanbul 1945, s. 235.

5. Taşköprülüzade Ahmed Efendi, *Şeka'ik-i Numaniye fi Ulema-i Devlet-i Osmaniye* (Terc. Mehmed Mecdi) İstanbul 1269, s. 37.

tahsilini Türkistan'da tamamlayan Alaeddin Ali Fenari'den bahsederken "*Bilad-ı Acem'e rihlet idüp, taht-gâh-ı Vilâyat-ı Horasan olan Herat nam şehrin ulemâsından ve Semerkand ulemâsından*" ders gördüğünü yazmıştır⁶. Yine aynı müellif, Mevlâna Pir Mehmed b. Alaeddin Fenâri (ö. 995/1548-49)'nin "*Acem'e irthal idüp Semerkand ve Buhara'nın ulemâsından kıraat*" ettiğini kaydetmiştir⁷.

XV. asrın meşhur şair ve münşilerinden olup, yazmış olduğu şuarâ tezkeresi ile büyük şöhret kazanan Aşık Çelebi⁸, **Meşa'irü'-şu'ara**'sında Şeyh Abdullah İlâhi (ö. 896=1490/91)'nin "*Diyar-ı Acem'de ser-halka-i silsile-i Nakşibendi, yani Hoca Abid-i Semerkandi⁹ hizmetine erişüp*" tasavvuf eğitimi gördüğünü nakletmektedir¹⁰.

Bedayi'ü'l-Vekayi' müellifi Hüseyin, Timur'un Bursa'yı işgalinden sonra Semerkand'a götürülen ve burada müderrislik yapan Şemseddin Mehmed Cezeri¹¹ için, Timur ile "*beraber Diyar-ı Acem'e hicret eyledi. Memalik-i Acem'de Mukaddem ulema-i izam ve şeyhülislam oldu*"¹² demektedir ve Semerkand'da ilmî faaliyetlerde bulunduğunu da tasrih etmektedir¹³.

XV. asır âlim ve şairlerinden Kınalı-zâde Hasan Çelebi (1546-1607), *Tezkiretü's-şu'arâ*'sında Herat, Semerkand ve Buhârâ'da tahsilini ikmal eden Alaeddin Ali Fenarî'nin "*Diyar-ı Acem'e seyahat ve nice müddet Herat ve Semerkand ve Buhârâ'da ikamet etmiş*" olduğunu belirtmektedir. Daha sonra "*Vilâyet-i Acem'den âheng-i Rum*" ettiğini kaydetmektedir¹⁴.

XVII. asrın ikinci yarısı ile XVIII. asrın ilk yarısında Bursa'da yetişen şair ve tezkirecilerden İsmail Belîğ (ö. 1729), *Güldeste-i*

6. A.g.e., s. 199.

7. A.g.e., s. 486.

8. Fuad Köprülü, "Aşık Çelebi", İA, I, İstanbul 1978, s. 695.

9. Abid-i Semerkandi, Hoca Ubeydullah Ahrar (ö. 1489-90) adı ile meşhur olup Semerkand'da Nakşibendi tarikatı şeyhi idi (Şeka'ik, s. 262, Cami, **Nefenabü'l-Üns min Hodarati'l-kuds** (Terc. Kamil Candoğan-Sefer Malak), İstanbul 1971, s. 466-467.

10. Aşık Çelebi, **Meşa'irü's-şu'ara** (Neşr. G.M. Meredith-Owens), London 1971, v. 35b.

11. Şeka'ik, s. 65, 69, 73, 268.

12. Hüseyin, **Bedayi'ü'l-veka'yi** (Tıpkı Basım) I, Moskova 1961, v. 13a.

13. A.g.e., s. 120a.

14. Kınalı-zade Hasan Çelebi, **Tezkiretü's-şuarâ** (Haz. İbrahim Kutluk), II, Ankara, 1981, s. 729-730.

Riyaz-ı İrfan adlı eserinde, Kadızade-i Rûmi için “*Bilâd-ı Acem’den Horasan ve Mâverâünnehr’de ulûm-ı kesire tahsil ederek*”, “*Kadı-zâde-i Rûmi demekle iştihar bulmuştur*”¹⁵ demektedir. Emir Sultan için de “*Vilâyet-i Acem’de Medine-i Buhârâ’da teşrif-i âlem-i vücûd eyledi*”¹⁶ ifadelerini kullanmaktadır. Şeyh Ahmed Efendi (Şeyh İlâhi-i Nakşibendi) hakkında da “*Diyar-ı Acem’den ve Buhârâ’dan neş’et ve Cânib-i Rûm’a*” gelip, Fatih döneminde Bursa’ya yerleştiğini kaydetmektedir¹⁷. Hoca Saadeddin de, Türkistan’dan Bursa’ya gelip yerleşen Emir Buhârî’nin “*Vilâyet-i Acem’den Medine-i Buhârâ’da*” dünyaya geldiğini ifade etmektedir¹⁸.

Yukarıda XV, XVI., XVII ve XVIII. asrın ilk yarısındaki müelliflerden verdiğimiz misallerden de anlaşılacağı üzere, Diyar-ı Acem veya Acemistan tabirleri ile ifade edilen coğrafi mekâna Türkistan da dahildir. Kaynaklarda Osmanlı ülkesine gelen pek çok alim için “*Acemli olup*”, “*Acem’den geldi*” gibi kayıtlar bulunmaktadır¹⁹. Yine Osmanlı ülkesinden bir çok talebenin ilim tahsili için “*Diyar-ı Acem’e gitti*”, “*Bilâd-ı Acem’e varıp*”, “*Acem’de tahsil görüp*” gibi ifadeler ile Acem’e gittiği belirtilenlerin²⁰ kesin olarak Türkistan’a mı yoksa İran’a mı gittikleri anlaşılammaktadır.

Genel olarak “*Acem’e gitti*” veya “*geldi*” tarzındaki ifadelere dayanarak İran coğrafyasının kastedildiğine karar vermek yanlış olacaktır. XVIII. asrın ilk yarısına kadar Osmanlı kaynaklarında Acem veya Acemistan gibi tabirler ile karşılaşıldığında, o dönem için bu coğrafi tabirin bugünkü İran’dan daha geniş bir manası olduğu dikkate alınmalı, şahısların bulunduğu, gittiği, geldiği veya herhangi bir olayın vuku bulduğu durumlarda, ancak ilgili şehirler tespit edilerek, Acem tabiri ile İran’ın mı, yoksa Türkistan’daki coğrafi bir bölgenin mi kastedildiğine karar verilmelidir. Aksi halde, günümüzdeki anlayışa göre Acem tabiri ile İran’ın kastedildiği hükmü verilirse, bundan dolayı pek çok yanlış düşüleceği muhakkaktır.

15. Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan Vefiyat-ı Danişveran-ı Nadiredan*, Bursa 1302, s. 270.

16. A.g.e., s. 134.

17. A.g.e., s. 143.

18. Mustafa Ali, *Kühü’l-Ahbar*, V, İst. 1280, s. 70.

19. Bunlardan bazıları için bakınız, *Şekaik*, s. 234, 235, 239, 319, 327, 449, Atai, *Hadikatü’l-hadayik fi tekmileti’ş-şeka’ik*, İstanbul 1268, s. 53, 68, 88, 157, 199, 204, 248, 258, 445, 489, 563, *Kühü’l-Ahbar*, V, s. 7, 234, 235, Aşık Çelebi, A.g.e., 35b.

20. Bu ifadelerin bazıları için bakınız. *Şekaik*, s. 231, 232, Atai, A.g.e., s. 71, 90.

Osmanlılar Arap geleneğine uyarak İran ve ötesini tarif için Acem tabiri kullanmışlardır. Ancak, bundan dolayı Acem tabiri vasıtasıyla Türkistan'ı, Fars/İran coğrafi alanına dahil etmek mümkün değildir. Tarihî realite olarak Türkistan'ın İran coğrafyasından ayrı olduğu malûmdur ve hem Arapların hem de Osmanlıların kullandıkları Acem tabiri İran ve ötesi manasındadır. Zaten, Türkistan coğrafyasına dahil olupta bugün İran'ın sınırları dahilinde olan Horasan'ın bir kısmı ile Türkmenistan'ın bir parçası hariç, tarihî olarak ta, Farsların, Türkistan'ın bazı bölgelerini kısa süreli işgalleri dışında Türkistan coğrafyası ile alâkaları yoktur.

Osmanlı müelliflerinin kullandığı Acem tabirinin Türkistan'ı da içine almasına dikkat edildiğinde Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde etkili olan ilim ve kültürel etkileşimde çok önemli olan payın İran'ın değil, Anadolu Türklerinin de göçüp geldiği Türkistan'ın olduğunu tespit edebiliriz. Bu açıdan Acem tabiri müdakkik bir şekilde algılanıp değerlendirilmelidir. Ayrıca, Acem tabirinin Türkistan'ı da içine alan geniş manası göz önünde bulundurularak o dönemlerdeki Osmanlı ile Türkistan arasındaki güçlü ilişkilere de dikkat edilmelidir.